

УДК 633.88

Долонова Гульмира Маматовна,

А. Ж. Мырсабеков Атындагы Ош мамлекеттик

педагогикалык университети, б.и.к.,

Долонова Гульмира Маматовна,

Ошский государственный педагогический университет

им. А. Ж. Мырсабекова, к.б.н,

Dolonova Gulmira Mamatovna,

Osh humanitarian pedagogical Institute named after A. J. Mirzabekov,

cand.biol.sciences

Розикова Наргиза, изденүүчү

Розикова Наргиза, соискатель

Rozikova Nargiza, post-graduate student

КАДИМКИ ДАРЧЫНДЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫН ЖАНА ТҮРДҮК КУРАМЫН ТАЛДОО

**АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ВИДОВОГО СОСТАВА
ЦИКОРИЯ ОБЫКНОВЕННОГО**

**ANALYSIS OF THE CURRENT STATE AND SPECIES COMPOSITION
OF *Cichorium intybus* L.**

Аннотация. Кыргыз элинин жашоо тиричилиги өсүмдүктөр менен тыгыз байланышта болуп, сарамжалсыз пайдалануунун натыйжасы кээ бир түрлөрдүн азайуусуна алып келүүдө. Ошондуктан, жергиликтүү флоранын азыркы абалын изилдөө актуалдуу маелелердин бири. Бул макалада Алай кырка тоосунун түндүк капталында өскөн жана салттуу билимдерде көп колдонулган кадимки дарчын дары өсүмдүгүнүн биологиялык жана эксплуатациялык запастарын аныктоо жана аны менен бирге өскөн өсүмдүктөрдүн ценопопуляцияларына жана жыштуулугуна мүнөздөмө берүү максаты коюлган. Изилденген аймактагы өсүмдүктөрдүн таралуусуна изилдөөнүн критерийлери аркылуу аныктоо жүргүзүлдү жана түрлөрдүн саны (жыштуулугу) бааланды. Бул иштин жыйынтыгын биология, фармация адистигинин студенттерин жана аспиранттарын окутууда жана дары өсүмдүктөрдү жыйнаган фирмаларды лицензиялоодо колдонууга болот.

Негизги сөздөр: коомдоштуктар, фитоценоз, жыштуулук, ареал, ассоциация, эдификаторлор, соэдификаторлор, ассектаторлор.

Аннотация. В результате не рационального использования природных ресурсов, некоторые виды растений, произрастающие на территории Кыргызстана и играющие большую роль в жизни кыргызского народа, оказались на грани исчезновения. В связи с этим, исследование состояния местной флоры является одной из актуальных задач современной науки. Цель данной статьи – дать характеристику ценопопуляции, обилию видов и определить биологические, эксплуатационные запасы лекарственного растения цикорий обыкновенный, произрастающего на северных склонах Алайского хребта и широко используемого в традиционных знаниях кыргызского народа. Определение распространенности растений

на исследуемой территории проводилось по специальным критериям. Также была дана оценка количеству (обилию) видов. Результаты данной работы могут быть использованы в обучении студентов и аспирантов биологических и фармацевтических специальностей, а также при лицензировании компаний, занимающихся сбором лекарственных растений.

Ключевые слова: сообщества, фитоценоз, обилие, ареал, ассоциация, эдификаторы, соэдификаторы, ассектаторы.

Abstract. Due to the irrational use of natural resources, some plant species growing on the territory of Kyrgyzstan and playing a prominent role in the life of the Kyrgyz people are on the verge of extinction. In this regard, the study of the local flora state is one of the urgent tasks of the modern science. The aim of this article is to characterize the cenopopulation, the abundance of species and to determine the biological, operational reserves of the medicinal plant *Achillea filipendulina*, that grows on the northern slopes of the Alai Range and is widely used in the traditional knowledge of the Kyrgyz people. Defining the prevalence of plants in area under the study was carried out according to special criteria. The number (abundance) of species was also assessed. The yield was calculated using arithmetic formulas. The outcomes of this work can be used in teaching students and postgraduates of biological and pharmaceutical specialties, as well as in licensing companies that collect medicinal plants.

Key words: communities, phytocenosis, abundance, area, association, edifiers, sub-edifiers, assemblers, slope exposure, raw materials.

Өсүмдүктөрдүн ресурстары өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт. Азыркы учурда өлкөнүн бардык аймактарына комплекстүү ресурсоведдик экспедицияны жүргүзүү жана аны уюштуруу зарыл. Анткени, ар түрдүү факторлордун таасирлери жергиликтүү флоранын түрлөрүнүн жоголушун изилдөөгө негиз болуп саналат. Экологиялык шартка байланыштуу өзгөрүп (азайып, жоголуп) жаткан өсүмдүктөр дүйнөсү жөнүндөгү көйгөйлүү маселелердин бири болуп эсептелет. Ошондуктан, жаратылыш байлыктарынын бири болгон жергиликтүү дары өсүмдүктөрдү сактоо чоң практикалык мааниге ээ.

Дары катары көп колдонулуп жүргөн кадимки дарчын (*Cichorium intybus* L.) Скандинавиядан Жер Ортолук деңизине чейин, Улуу Британия аралдарынан Чыгыш Сибирге жана Индияга чейин, Түндүк Африкада мелүүн жана тропикалык Евразиянын климатында кездешет. Көбүнчө шалбааларда, токой каптаган жерлерде, чөптүү капталдарда, чөлдүү жерлерде, талааларда, жолдордун жанында, калктуу

конуштарда отоо чөп катары өсөт. Акыркы учурдагы изилденген так маалыматтар боюнча Кыргызстанда дарчындар (*Cichorium* L.) тукумунун бир түрү *Cichorium intybus* L. кездешери аныкталып, анын биогеографиялык райондоштуруусу (СК, ПИ, ЗТ, ПФ, ВТ; шр.) көрсөтүлгөн [8].

Кадимки дарчын - *Cichorium intybus* L. (Цикорий обыкновенный) татаал гүлдөр (Compositae) уруусунун көп жылдык чөп өсүмдүгү. Тамыры жоон, сабагы түз, бийиктиги 30-150см, бутактары ачаланган. Бутагынан өсүп чыккан жалбырактары ланцет сымал, ачалуу, жогору жайгашкандары бүтүн кырдуу жалбырак. Гүлдөрү жалгыздап же 2-3төн жайгашкан, мала көк, кээде ак түстө болот. Кадимки дарчын июнь-августта гүлдөйт. Сабактын жогору жагындагы жалгыз себеттерге бириккен көп сандаган, же каптал бутактары, жогорку жана ортоңку сабактарынын жалбырактары бар. Гүл желекчелери тил сымал. 15-25мм узундуктагы венчиги ар кандай (көк, ак же кызгылт) түстө. Мөмөсү - узуну 2-3 мм үч ачакей, беш күрөң, узун [1, 2].

Кадимки дарчындын тамырынын жана жалбырагынын курамында көп сандаган инулиндин полисахариди (11%), белоктук заттар (4%), интибинг ликозиди (ачуу даам берет), дубилдик заттар, органикалык кислоталар, витаминдер (тиамин, рибофлавин, аскорбин кислотасы, каротин) бар. Гүлүндө кумарин гликозиди, сүттүү ширесинде ачуу заттар (лактucin, лактукопикрин ж.б.), уругунда 15-28%ке чейин майлуу майлар, жаш жалбырагында каротин, аскорбин кислотасы (0,08%га чейин), инулин, калий тузу бар.

Кадимки дарчын бал берүүчү баалуу өсүмдүктөрдүн катарына кирет. Аарылар чаңчасынан жана нектарынан аба ырайы жагымдуу болгон учурда 1 га жерден 100 кг чейин бал жыйнашат. Чаңчалар - аарылардын негизги азыгы.

Өз мөөнөтүндө жыйналып, кургатылган тамырдын курамын 75 % ке чейин инулин түзөт (кээ бир маалыматтарда 45% тегерегинде). Ошол себептүү кадимки дарчындын тамырын кофенин ордуна пайдаланышып да жүрүшөт. Табигый кофенин даамын жакшыртуу үчүн, бул өсүмдүктүн кургатылган жана куурулган тамырын кошушат. Тамырда фруктоза өтө көп болгондуктан спирт өндүрүүдө да колдонууга болот. Жашыл бөлүгү салаттарга кошулат [1, 2.].

Кадимки дарчындын тамырынан жасалган даамдуу жыпар жыттуу суусундугу кофе катары (курамында кофейини жок) пайдаланылат. Анын эч кандай каршы көрсөтмөсү жок жана гипертония, неврастения, депрессия, уйкусуздук жана шакый менен ооруган адамдар үчүн өтө пайдалуу. Цикорий В тобундагы витаминдердин жардамы менен адамдын нерв системасына тынчтандыруучу таасирин тийгизет (бул витаминдер маанайды көтөрөт, уйкусуздукту жок кылат, күч-кубат берет). Ошол эле учурда, калийге бай цикорий (жүрөктүн нормалдуу иштеши үчүн зарыл) кандагы "жаман" холестеролду кетирүүгө жардам

берет, тамырлардын кеңейишине шарт түзөт, амплитудасын көбөйтөт жана жүрөктүн кысылуу ритмин нормалдаштырат. Дал ушул себептен суусундугун диетада колдонуу атеросклероз, тахикардия, жүрөктүн коронардык (ишемия) оорусу жана башка жүрөк-кан тамыр системасынын оорулары менен жабыркаган адамдар үчүн пайдалуу болушу мүмкүн. Кадимки дарчындын курамындагы темирдин курамы аны аз кандуулуктун (аз кандуулуктун) алдын алуу жана комплекстүү дарылоодо ийгиликтүү колдонууга мүмкүнчүлүк берет.

Дарчынды тамактануу рационунда колдонуу көк боор ооруларын, бөйрөктүн сезгенүү ооруларын жана бөйрөктөгү таштарды дарылоодо сезилээрлик оң натыйжа берет. Мындан тышкары, цикорийди дайыма колдонуу адамга организмди токсиндерден, радиоактивдүү заттардан жана оор металлдардан тазалоого жардам берет.

Кадимки дарчынды арпанын уну менен аралаштырып, жүрөктүн согушу начарлаганда пайдаланышкан. Кайнатылган тундурмасын шишикти таратууда жана ашказан ооруганда, безгекке чалдыкканда колдонушкан. Өсүмдүктү бүтүндөй эле ичегикарын ооруларында, боордун циррозунда, көк боордун шишип кетишинде пайдаланышкан [1].

Изилдөө. Алай кырка тоолорунун түндүк бетинин ортоңку бөлүгүнүн тоолуу аймагынан орун Кара-Суу районунун Бекжар айылынын Тегерек-Тал жылгасында өскөн жана дары катары көп колдонулган Кадимки дарчын - *Cichorium intybus* L. өсүмдүгүнө жана анын түрдүк курамына жүргүзүлдү.

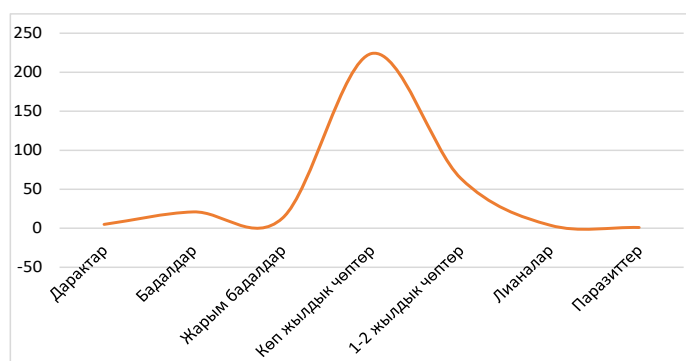
Изилдөө үчүн колдонулган усулдар жана усулдук материалдар. Камералдык аныктоо мезгилинде маршруттук-рекогностикалык усул менен изилдөө жүргүзүлдү [7]. Жыйналган өсүмдүктөрдүн гербарийлерин аныктоо жана латынча аталыштарын тактоо үчүн адабияттык булактар колдонулду [4, 5, 8, 9.]

Формациялардагы өсүмдүктүүлүктөр кеңири колдонулуп жүргөн эколого-фитоценологиялык принциптин негизинде классификацияланды. Өсүмдүктөрдүн коомдош тугунун экологиялык элементтерин жана флоралык курамын аныктоодо өсүмдүктөрдүн экологиялык жана тиричилик формалары жөнүндөгү фундаменталдык билдирүүлөр колдонулду [3, 6, 7]. Ишти аткарууда колдонулган негизги терминдер, запастарды эсептөөнүн принциптери Б. А. Быковдун (1978) геоботаникалык усулдары менен аныкталды [3]. Түрлөрдүн саны (жыштуулугу) Друденин шкаласы (1913) боюнча бааланды [3].

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана талкуулоо. Кадимки дарчын (*Cichorium intybus* L.) дары өсүмдүгүнүн көп кездешкен шарттардагы коомдоштуктарына изилдөө жүргүзүлдү. Изилденүүчү түрлөрдүн запастарын аныктоо жана таралуу ареал-

дарына баруучу багыт Бекжар айылынын Тегерек-Тал жылгасы болду. Кадимки дарчындын азыркы абалы изилденген аймакта 40ка жакын уруунун, 300гө жакын түрдү камтыган аралаш гүлдүү өсүмдүктөрү кездешет. Алардын ичинен саны боюнча эң көп уруулары: *Poaceae* (Дан өсүмдүктөр), *Compositae* (Татаал гүлдүүлөр), *Leguminosae* (Чанактуулар), *Umbelliferae* (Чатырдуулар), *Lamiaceae* (Эрин гүлдүүлөр), *Rosaceae* (Роза гүлдүүлөр) болду. Бул фитоценоздун тиричилик формалары классификацияланды, түрлөрүнүн формациясынын экологиялык группалары жана тиричилик формалары анализденди [1. 2. 3. сүрөттөр].

Ал эми флоранын түрдүк курамындагы дарак өсүмдүктөрү 1,5%, бадалдар 6,32%, жарым бадалдар 3,91%, көп жылдык чөптөр 67,46%, бир-эки жылдык чөптөр 19,27%, лианалар 1,2%, паразиттер 0,3% га ээ болду [1. сүрөт].

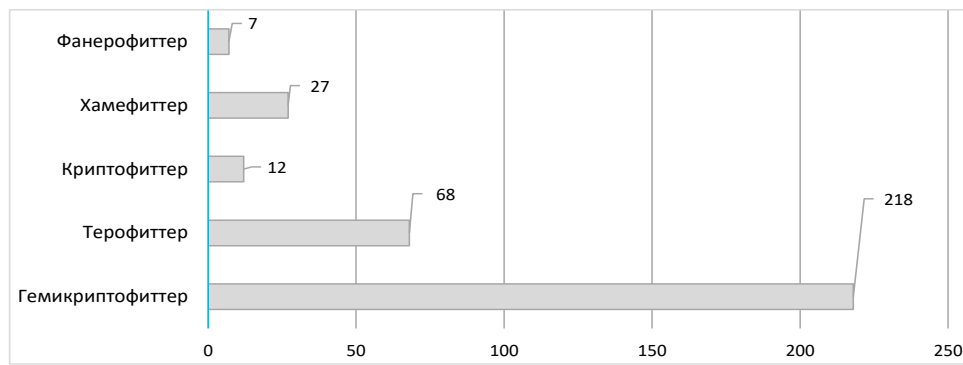

1 - сүрөт. Кадимки дарчын (*Cichorium intybus* L.) дары өсүмдүгүнүн ценопопуляциясынын курамы

Өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн формациясынын экологиялык группалары К. Раункиердин классификациялоо методу боюнча Гемикриптофиттердин саны - 65,66%, терофиттер - 20,48%, криптофиттер - 3,61%, хамекриптофиттер - 8,13%, фанерофиттер - 2,10% болду [2. сүрөт]. Өсүмдүктөрдүн тиричилигинин экобиоморфтук формаларына К. Раункиердин методу менен аныктоо жүргүзүлдү. Изилденүүчү аймактагы экологиялык топтордун нымдуулукка болгон ыңгайланышуусуна карата мезофиттер 39,75%, ксеромезофиттер 29,51%, мезоксерофиттер

14,15% эң аз санда кездешкен гидрофит өсүмдүктөрү 0,60% ын түзүшөт.

Тегерек - Тал жылгасы деңиз деңгээлинен 1400-1500 м бийиктикте, түндүк-батыштан түштүк-чыгышка карай 20-25° эңкейиште жайгашкан. Фитоценоздогу чөп өсүмдүктөрдүн эдификаторлору *Acroptilon repens*, *Poa pratensis* Scop, жыштуулукта кездешет. Соэдификатор Sp жыштуулугу менен *Artemisia absinthium*, *Hypericum perforatum*, *Artemisia absinthium*, *Achillea millefolium*, *Convolvulus arvensis*, *Deschampsia caespitosa*,

2 - сүрөт. Кадимки дарчын (*Cichorium intybus L.*) дары өсүмдүгүнүн ценопопуляциясынын биологиялык спектри

Dracocephalum integrifolium болду. Ассектаторлорго: *Urtica dioica*, *Plantago major*, *Festuca alaiica*, *Onopordum acanthium* жана башкалар кирет. Чөптүүлүк үч ярустан турат. Биринчи ярустагы өсүмдүктөрдөн (бийиктиги 90-120 см) *Onopordum acanthium*, *Alcea nudiflora* кездешет. Экинчи яруска (45-80 см) *Achillea filipendulina*, *Urtica dioica*, *Acroptilon repens*, *Festuca alaiica* ж.б. кирет. Үчүнчү яруска (15-35 см) *Scutellaria adenostegia*, *Silene brahuica*, *Trigonella arcuate*, *Plantago major* ж.б. Бул аянттагы

кадимки дарчын көбүнчө топтошуп, кээде чачылган түрдө кездешет.

Корутунду. Кадимки дарчын (*Cichorium intybus L.*) дары өсүмдүгүнүн кездешүүсү, дарылык касиеттери, химиялык курамы жана ботаникалык мүнөздөмөсү берилди. Түрдүк курамына анализ жүргүзүлүп, тиричилик формалары, ценопопуляциясынын курамы, тиричилик формалары классификацияланды, экологиялык группаларынын түрлөрү анализденди жана экологиялык-фитоценологиялык мүнөздөмө берилди.

Адабияттар

1. Алимбаева П. К. Лекарство вокруг нас / Ж.С.Нуралиева, З. С.Арбаева, Т.М.Шамбетов // Издания 1, 2, 3. Фрунзе: Кыргызстан. 1974, 1978, 1987.
2. Бурканов, Н. Р. Запасы сырья *Glycyrrhiza uralensis* Fisch. на северном макросклоне хребта Кыргызского Ала-Тоо [Текст] / Н.Р. Бурканов, А.А. Акималиев, И.Ш. Содомбеков // Материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 80 летию со дня рождения акад. Нац. АН Кырг. Респ. А.А. Алтымышева. – Бишкек, 2009. – С. 20-22.
3. Быков, Б. А. Геоботаника [Текст] / Б.А. Быков. – 3-е изд. – Алма-Ата: Наука, 1978. – 287 с.
4. Выходцев, И. В. Растительность Тянь-Шане-Алайского горного сооружения [Текст] / И.В. Выходцев. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1976. – 217 с.
5. Крылова, И. Л. О числе учетных площадок и модельных экземпляров при определении урожайности лекарственных растений [Текст] / И.Л. Крылова // Растительные ресурсы. – Л., 1973. – Т.9, вып. 3. – С. 457-466.
6. Крылова И. Л., Методические указания по изучению запасов дикорастущих лекарственных растений / А. И. Шретер — М.: ВИЛАР, 1971. — 31 с.
7. Лазьков Г. А. Кадастр флоры Кыргызстана [Текст] / Б. А. Султанова // Сосудистые растения. - Бишкек, 2014. – С. 125.
8. Султанова Б. А. Русско-Кыргызский словарь названий растений и биологических терминов Г. А. Лазьков, М. Р. Ганыбаева, Г. А. Койчубекова –Б., 2013. – С. 340.